

Els estudis d'història agrària a la regió murciana: l'estat de la qüestió

per *Maria Teresa Pérez Picazo i Guy Lemeunier*

Com a punt de partida, l'anàlisi de la producció històrica relativa als problemes agraris de la regió murciana ens obliga a assenyalar l'endarreriment manifest d'aquesta mena d'estudis, sobretot pel que fa a les regions veïnes. La bibliografia disponible dibuixa un perfil semblant al d'un rellotge d'arena: nombroses publicacions a l'època medieval, gairebé cap per al període modern i el contemporani, i, novament, un esclat de treballs sobre el moment actual, fets majoritàriament per geògrafs.

Aquest darrer fenomen afegeix un altre tret a la història agrària de Múrcia, que consisteix en la contribució dels investigadors integrats en altres àrees científiques. Així, han tocat el tema especialistes en història urbana (a causa de la forma regional d'ocupació urbana), història del comerç (de la seda, la barrella, els minerals, els cítrics), història de la demografia o de la medicina, la geografia¹ i l'economia. Ara com ara, només en les obres de tots ells podem trobar els elements que ens calen per a refer l'evolució agrària.

En efecte, les monografies històriques bàsiques encara són escasses. I, no obstant això, les fonts regionals són molt abundants. Sense entrar en una presentació detallada² de les darreres —no seria possible en el marc d'aquest treball—, cal destacar-ne algunes per llur riquesa peculiar: els Repartiments medie-

1. F. CALVO GARCÍA-TORNEL, *Bibliografía sobre geografía económica y de la población en Murcia* (Academia Alfonso X el Sabio, «Cuadernos Bibliográficos», 4, 1978); *Continuidad y cambio en la huerta de Murcia* (Múrcia, Academia Alfonso X el Sabio, C.S.I.C., 1975); *La formación del paisaje agrario en la huerta de Murcia*, «Revista de Geografía» (Barcelona), 1972, vol. VI, núm. 1, ps. 5-53; E. GARCÍA MANRIQUE, *Un ejemplo de paisaje agrario de la Vega Alta del Segura: Abarán*, «Estudios Geográficos» (Madrid, 1973), núms. 138-139, ps. 417-452; A. GIL OLCINA, *El Campo de Lorca. Estudio de geografía agraria* (València, Institut Juan Sebastián Elcano, C.S.I.C., 1971); R. HERIN, *Le bassin du Segura (Sud-Est de l'Espagne). Recherches de Géographie rurale* (Université de Caen, 1975); A. MORALES GIL, *El altiplano de Jumilla-Yecla. Estudio de Geografía comarcal* (Departamento de Geografía de la Universidad de Murcia, 1972); F. MÉNDEZ GARCÍA, *Geografía agraria de Totana, un municipio del Valle del Guadalentín* (Llorca, Imprenta Grafical, 1978). També cal esmentar aquí les obres clàssiques de geografia històrica: A. MERINO ALVAREZ, *Geografía histórica de Murcia desde la Reconquista por D. Jaime I hasta la época presente* (Múrcia, reed. per l'Academia Alfonso X el Sabio, 1980); F. JIMÉNEZ DE GREGORIO, *Notas para una geografía de la población murciana* (Múrcia, Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación, 1956).

2. Deixem de banda expressament les fonts demogràfiques: censos de població estatals o locals, llibres parroquials, allistaments, padrons de veïns, etc.

vals de Múrcia i Llorca,³ per a l'època de la Reconquesta, i, d'ençà dels segles xv i xv, les Actes Capitulars de Múrcia (les de Llorca, Totana o Caravaca són una mica posteriors), els comptes municipals (de Múrcia, Albacete, Llorca i, més tard, Jumella o Totana) i, sobretot, els protocols notarials (importants des del 1500). A l'època moderna s'hi afegeixen els comptes del capítol catedral de Múrcia o de nombroses fàbriques parroquials, i, per al segle XVIII, el cadastre d'Ensenada i una colla de declaracions jurades. Al segle XIX el volum de les darreres augmenta i, a més, hom comença a fer interrogatoris agrícoles sistemàtics: els més rics, a escala regional, tingueren lloc el 1803, el 1824 i el 1846. A la segona meitat de la centúria aquests interrogants es converteixen en estadístiques, que a vegades es conserven *in situ*, en els arxius municipals respectius, i a vegades en el ministeri d'agricultura. Cal sumar a tot això la documentació provinent dels organismes que regien el regadiu: la Junta d'Hisendats de Múrcia, el Sindicat de Regatges de Llorca, etc. I, finalment, els cadastres, tan discutibles com necessaris.

Quant al segle XX, Múrcia disposa d'avanç cadastral des d'una data molt primerenca: 1927. Avui dia l'alçament de plans de la província quasi està acabat. Ultra això, la quantitat i la fiabilitat dels informes estadístics és molt més gran que al segle passat, la qual cosa facilita el coneixement de les xifres de producció, de superfícies dedicades a cada conreu, de rendiments per unitat de superfície, de comercialització, etc. A la documentació provinent dels organismes que enquadraven el regadiu, ara se suma —d'ençà del 1926— la proporcionada per la Confederació Hidrogràfica del Segura.

Comptat i debatut, una massa documental impressionant, malgrat dues llacunes: l'absència, fins al segle XVIII, de fonts segures sobre el moviment dels preus i el petit nombre de comptabilitats agrícoles localitzades, a causa de les estructures peculiars del sistema senyorial i eclesiàstic i del predomini de l'exploració indirecta. D'altra banda, la manca, encara al segle XIX, d'unes grans unitats d'exploració fa difícil la troballa d'aquest tipus de documents.

Amb l'ajut dels estudis ja publicats i d'allò que podem saber per mitjà de les investigacions començades, intentarem de fer l'esbós —en una síntesi declaradament arriscada— del marc general de la història agrària de Múrcia. Alhora, n'aniran apareixent les llacunes, que més endavant la investigació haurà d'omplir.

Problemes previs

A les zones del món situades en els límits subdesèrtics o subpolars de l'ecumene, el rigor de les condicions físiques ha fet que llurs sistemes d'adaptació agrícola puguin ser qüestionats pels canvis climàtics, fins i tot pels d'amplària mitjana petita. Aquest és, precisament, el cas de Múrcia, la qual té un clima subàrid (306,3 mm, mòdul pluviomètric secular 1862-1971).⁴ Però l'agricultura

3. J. TORRES FONTES, *Repartimiento de la Huerta y Campo de Murcia en el siglo XIII* (Múrcia, Academia Alfonso X el Sabio, 1971), *Repartimiento de Lorca* (Múrcia, Academia Alfonso X el Sabio - Ayuntamiento de Lorca, 1977).

4. F. LÓPEZ BERMÚDEZ, *Las precipitaciones en Murcia desde 1862 a 1971*, «Papeles del Departamento de Geografía», III (Universidad de Murcia, 1971), ps. 171-187.

murciana pateix menys a causa d'aquesta mitjana de precipitacions tan baixa que a causa de llur irregularitat, generadora d'una contradansa macabra de secades i inundacions, les conseqüències de la qual són la conversió dels pendissos en barrancs i la devastació dels conreus de regadiu.⁵

Com és lògic, els historiadors i els geògrafs han buscat una explicació a la història agrícola de Múrcia en les oscil·lacions climàtiques de durada curta i llarga. Les dades científiques sobre temperatures i precipitacions no remunten més enllà de la segona meitat del segle passat, i això no permet unes conclusions segures sobre aquests fenòmens sinó per al període contemporani. En relació amb ell, hom pot fer una deducció doble dels estudis publicats:

- L'elevació de les temperatures mitjanes, més per l'augment de les mínimes que de les màximes: es tracta de la verificació regional d'un fenomen general.
- La disminució de les precipitacions després del període culminant 1880-1895. És una tendència ben clara, bé que irregular, tallada per una elevació fugissera al voltant del 1960. Aquesta minva és responsable de l'exhauriment de les fonts i, juntament amb la repoblació forestal i la multiplicació de les motobombes, de la decreixença del mantell freàtic.

Quant al període anterior (baixa edat mitjana, edat moderna), els treballs publicats o iniciats són nombrosos,⁶ però no se'n poden treure conclusions definitives. D'acord amb els comptes d'exploració de la neu per al consum urbà,⁷ dels diversos sondeigs fets a València i a Múrcia per W. Bell (Universitat de Norwich, Anglaterra) i de les sèries decimals,⁸ podem inferir que el clima murcià —si més no durant el període 1500-1850— s'ha caracteritzat per:

- Uns hiverns més freds que els actuals: al segle XVII neva a Sierra Espuña tres o quatre anys de cada cinc.
- Les mateixes alternances irregulars entre els anys secs i els plujosos, amb seqüències probablement més llargues d'anys secs al final del segle XVI i al començament de la centúria següent.

Aquestes constatacions generals han de ser precisades, sobretot per mitjà de l'estudi de les dades sobre els dèbits de les fonts i dels rius. Ara com ara, hom encara no ha fet amb les primeres una història sistemàtica del medi físic

5. F. CALVO GARCÍA-TORNEL, *La huerta de Murcia y las inundaciones del Guadalentín*, «Papeles del Departamento de Geografía», 1 (Universidad de Murcia, 1968-69), ps. 11-137. Amb bibliografia relativa al tema.

6. E. ARÉVALO, E. SÁNCHEZ, R. COUCHOUD, *Hidrología histórica del Segura (1535-1879), sequías, riadas, rogativas, calamidades, trabajos y esperanzas* (Madrid, Centro de Estudios Hidrográficos, 1965).

7. H. CAPEL SÁEZ, *El comercio de la nieve y los pozos de Sierra Espuña (Murcia)*, «Estudios Geográficos» (Madrid 1968), núm. 110, ps. 123-174.

8. G. LEMEUNIER, *Approche méthodologique des dîmes de Murcia a l'époque moderne* (París, en premsa, juny de 1977).

murcià. Tanmateix, nosaltres el veiem força dinàmic: quant a la tectònica, pel sistema de falles i pels terratrèmols; quant a la morfologia, a causa de l'erosió marina o dels torrents i de la importància de la sedimentació marítima, en particular a la banda de la mar Menor; i, quant al món vegetal, per l'intens desbrossament de l'època medieval i la moderna⁹ i pel procés invers contemporani.

Hi ha un altre problema previ que cal tocar en tota investigació d'història agrària: l'estudi del vocabulari tècnic. Així, és lamentable l'absència quasi total, tant en l'àmbit regional com en el nacional, d'estudis sobre la metrologia,¹⁰ les denominacions dialectals de les plantes conreades i silvestres, i el vocabulari jurídic en matèria de contractes de treball agrícola. Així mateix, falten obres que analitzin la polisèmia dels termes en el medi rural i l'urbà, i també en les fonts que en provenen.

Se sap força coses sobre les mesures utilitzades a la ciutat de Múrcia durant l'edat moderna i l'edat contemporània i sobre llurs equivalents mètrics.¹¹ Però fa falta que hom estableixi un esquema regional de les diferents mesures (la faneca de secà de Llorca no és la mateixa que la de Múrcia o de Caravaca); un esquema dinàmic, que tingui en compte la progressió de les mesures castelleses (d'Àvila i de Toledo), element d'afirmació del poder reial.

El dialecte murcià atribueix a certes plantes unes denominacions particulars, sovint fàcils de traduir: *alcaciles* per carxofes, *habichuelas* per mongetes, *creias* per patates. Contràriament, la recerca de l'historiador pot ser dificultada per l'atribució local d'un mateix nom a plantes diferents que històricament s'han succeït en els sistemes de rotació de conreus. Així, quan el blat de moro vingué d'Amèrica i substituï el panís, conservà l'antiga designació fins al nostre temps. ¿Com cal datar-ne, doncs, l'aparició i seguir-ne la difusió regional si el document no precisa si es tracta de «panís negre» (panís autèntic) o de «panís blanc», panís *mayz*, panís de les Índies» (blat de moro)?

Finalment, quan els diccionaris i àdhuc els lèxics dialectals no ens diuen res sobre els termes que serveixen per a designar les pràctiques locals (*aniaga*, *adeala*, *pegujalero*, *majinca*, *pua*), cal fer ús de dues menes de fonts: les obres de dret consuetudinari¹² i l'enquesta directa prop dels pagesos, que, si ja no empren les antigues pràctiques, en coneixen l'existència passada i les poden explicar.

9. J. MAÑAS GUSPÍZ, *Las cortas de pinos y las conducciones en la Cuenca del río Segura*, «Boletín de la Real Sociedad Geográfica» (Madrid 1898), núm. 79; J. A. PÉREZ URRUTI, *La repoblación forestal en la provincia de Murcia* (Múrcia, Diputación Provincial, 1944).

10. W. KULA, *Las medidas y los hombres* (Madrid, Siglo XXI, 1980).

11. J. TORRES FONTES, *Medidas de superficie y de valoración en el repartimiento de Murcia*, «Murgetana» (Múrcia 1959), núm. 12.

12. M. RUIZ FUNES, *Derecho consuetudinario y economía popular de la provincia de Murcia* (Madrid, Tip. Rates, 1916); A. PÉREZ CRESPO, *Usos y costumbres de la aparcería en la provincia de Murcia* (Múrcia, Patronato de Cultura de la Diputación Provincial, 1963).

L'època musulmana

És un període durant el qual la manca de fonts i d'estudis fa difícil el coneixement dels problemes. El sistema que hom ha adoptat fins ara per a tractar-los ha consistit en la consulta dels documents contemporanis a la Reconquesta o immediatament posteriors i en l'ús de comparacions amb les altres regions de l'al-Andalus i del món àrab de la mateixa època. Aquest és el camí seguit per l'arabista Guichard¹³ i pel medievalista Torres Fontes.¹⁴ Per això també és útil la consulta d'especialistes d'altres àrees, com ara Levi-Provençal, Lombard, Burns, Glick, Dufourcq, Lucie Bolens, etc.

Al llarg de tota l'etapa l'establiment humà s'organitzà al voltant dels castells o les fortificacions, centre nuclear d'un petit nombre de poblets i masies que les proveïen. Alhora hom impulsava la vida urbana amb la fundació de Múrcia, que eclipsaria l'antiga Cartagena i la visigoda Oriola. La munió de topònims àrabs (clànics o d'altres) o pre-musulmans fa pensar en una ocupació humana bastant densa. Atesa l'escassetat de documents, Guichard creu que l'única manera de progressar en el tema seria mitjançant unes excavacions en els hàbitats àrabs de datació segura.

El poblament musulmà i l'explotació agrària foren articulats sobre la base dels clans (topònims en *ben* o *beni*) i les tribus. D'acord amb Guichard, l'organització familiar i municipal del final de l'edat antiga fou substituïda en bona part, arran de la conquesta musulmana, per l'organització clànica. Al sud-est, les tribus berbers foren les responsables principals d'aquesta transformació, perquè no solament s'establiren en els sectors de muntanya, tal com hom es pensava (pràctica de la tanshumància), sinó també a les zones de regadiu. D'aquesta manera, sorgeix el problema essencial de les estructures agràries d'aquella època: la determinació de la importància relativa de la propietat privada (i, amb ella, de l'explotació indirecta, tant en arrendament com en parceria) i de la col·lectiva, típica de les tribus berbers.

També caldria estudiar el sistema fiscal i saber-ne el pes sobre la pagesia. Això requereix una anàlisi del règim particular dels no-musulmans i l'adequació de les càrregues fiscals a les normes de l'Alcorà.

L'equilibri entre els tres elements del paisatge agrari (secà, regadiu i muntanya) és establert de la manera següent:

- Potenciació del regadiu, com ho indica la toponímia àrab de la xarxa hidràulica. Aquesta extensió correspon a la volada de la població urbana, a la qual era destinada la producció hortícola, tant pel que fa al proveïment com a l'elaboració i el comerç. Aquesta expansió també és relacionada amb la introducció de plantes noves d'origen oriental pròxim o asiàtic: l'arròs, els tarongers, les llimoneres, els garrofers...

13. P. GUICHARD, *Evolución socio-política de la región murciana durante la época musulmana*, número especial d'«Hispania» dedicat a Múrcia (en premsa).

14. F. CALVO GARCÍA-TORNEL i P. OLIVARES GALVÁN, *La huerta de Murcia en los siglos XII y XIII*, «Anales de la Universidad de Murcia», xxvi (Múrcia 1967-68), núm. 4, ps. 423-432.

- Abandonament del secà. En altres regions de l'al-Andalus el fet és indubtable, pels costums alimentaris dels invasors (predomini de les hortalisses i les fruites) i per llur sistema socioeconòmic (pasturatge). Al sud-est, sembla que es nota menys, com ho indica, per exemple, la vocació cerealícola del Camp de Llorca. La vinya també hi conserva una importància regional.
- Paper destacat de la muntanya, com a arreu de l'al-Andalus. A més de les pastures, proporcionava llenya i carbó per a la calefacció, fusta per a la construcció i drassanes (fins i tot hi ha una sobreexplotació del bosc en relació amb la volada del port d'Almeria), espart i complements de l'alimentació (la caça, en temps normal, i tota classe de productes en temps de fam, segons sabem per Lucie Bolens).

El desenvolupament de les tasques agrícoles respon en bona part a l'auge de la població (i de les seves necessitats alimentàries); però, sens dubte, també a l'alt grau de comercialització atès per la producció. Aquest tret obeeix a les peculiaritats del mode de producció del món islàmic, caracteritzat pel sistema dit «tributari mercantil».

Els intercanvis es feien amb els excedents de la producció familiar o clànica i amb la detració efectuada sobre la pagesia, bé en forma d'imposts i de llur arrendament, bé per mitjà del sistema de parceria (a la cinquena part). L'ur circulació era permesa i àdhuc fomentada per la matisada homogeneïtat cultural del món musulmà, per la pau relativa que assegurava les comunicacions i per l'arribada de l'or africà i la monetització de la vida econòmica.

Habitualment, el comerç s'intensificava en el punt de trobada de les zones d'economia complementària: regadiu (fruites i hortalisses), secà (cereals), muntanya (carn, llana), ciutat (productes artesanals), camp (productes agrícoles), Múrcia de l'exterior (per exemple, seda de Granada i d'Almeria per a les sederies murcianes). Encara cal analitzar els llocs d'intercanvi estudiats en altres bandes de la península i del món àrab. Així, els mercats periurbans (les portes de Múrcia), els mercats rurals temporals, a l'estil del Marroc, i les línies i estructures del gran comerç (eixos, tipus de caravanes o flotes, etc.).

En aquesta xarxa d'intercanvis, Múrcia restà afavorida per la seva situació geogràfica entre la Meseta (Toledo), la costa i la conca mediterrània (el Magrib, Sicília, Egipte) i, d'altra banda, entre Andalusia i el País Valencià. Així, doncs, lluny d'ocupar una posició perifèrica, llavors Múrcia es trobava al mig del sistema sociopolític i econòmic musulmà.

El regne cristià de Múrcia

En la història agrària del regne de Múrcia, la reconquesta castellana representava una veritable ruptura. Després de l'ocupació cristiana, la regió bascula cap al món feudal, com Toledo dos segles abans (*Reyna Pastor*)¹⁵ o València a la

15. R. Pastor i P. Guichard són contraris a l'extensió de la noció de feudalisme i de mode de producció feudal a l'espai hispano-musulmà.

mateixa època.¹⁶ Però la implantació d'un feudalisme colonial (quadres cristians sostinguts en una escassa immigració cristiana, persistència de la mà d'obra musulmana), a la manera valenciana, hi fracassà completament. Aïllat de la Mediterrània, i mal comunicat amb Castella, el país murcià es buida. Les institucions sociopolítiques establertes al segle XIII pels conqueridors seran destinades, malgrat això, a servir de quadre a la història agrària regional fins a l'època contemporània.

L'organització del territori fou feta sobre la base d'uns municipis immensos (que encara avui són els més extensos de l'estat espanyol), dotats d'institucions definides clarament pels furs i de recursos financers importants. D'aquí la imbricació accentuada de la vida urbana i de la rural al si d'aquestes comunitats fins al nostre temps. Dels municipis esmentats, els més importants són de reialenc (Múrcia, Llorca, Cartagena). Contràriament, les senyories són poc nombroses i força fràgils: en això rau la diferència entre Múrcia i València, entre el model de reconquesta castellà i l'aragonès. A causa de la disminució de les rendes senyoriales per la fugida de la mà d'obra i l'amenaça militar permanent, l'única alternativa al poder reial fou la que oferiren els ordes militars. L'orde de Sant Jaume aconseguí d'ocupar deu de les dotze *encomiendas* murcianes, és a dir, gairebé un terç de la superfície regional a les acaballes de l'edat mitjana.

Pel que fa a les noves estructures agràries, en sabem força coses en el cas de Múrcia i de Llorca, gràcies als repartiments citats. Així, al començament l'horta de Múrcia fou dividida entre els musulmans i els cristians. Els darrers reberen dues menes de lots, les donacions i els heretaments, conceptes, tots dos, sobre la definició dels quals els mediegalistes presenten divergències notables. Les primeres eren més grans que els segons, i llurs propietaris de categoria social superior i menys sotmesos a obligacions. Això no obstant, les excepcions foren nombroses. Aquest repartiment relativament igualitari de les terres tingué la finalitat de facilitar l'establiment del nombre més gran possible de repobladors.

De mica en mica, a la segona meitat del segle XIII, els musulmans foren exclosos de la propietat i desaparegueren com a amos de les terres, però també com a mà d'obra. La permanència dels àrabs, almenys durant una primera etapa, segurament permeté la conservació de la xarxa hidràulica i dels sistemes de conreu, i llur transmissió als repobladors.¹⁷

El fracàs «colonial» castellà, destacat per Torres Fontes en els seus nombrosos treballs, necessita una explicació de conjunt, en la qual a hores d'ara labora D. Menjot (Universitat de Niça, Provença). Però ja en podem esbossar algunes de les causes. L'alçament mudèjar del 1264 ens adverteix de la desaparició de la primera fórmula d'ocupació castellana, anomenada de «protectorat»: la repressió aragonesa, seguida del retorn dels castellans, comportà el primer èxode mudèjar cap a Granada. A continuació i fins al segle XV, el nucli de resis-

16. Vegeu la bibliografia inclosa a la comunicació de R. ARACIL, T. CARNERO, M. GARCÍA BONAFÉ i J. PALAFOX, *Els estudis d'història agrària al País Valencià*, «I Colloqui d'Història Agrària» (Barcelona, en premsa, octubre de 1978).

17. J. TORRES FONTES, *El regadío murciano en la primera mitad del siglo XIV* (Múrcia, Academia Alfonso X el Sabio, 1975).

tència granadí no deixaria d'atraure la població islàmica residual del regne de Múrcia.

Els musulmans fugen, i, tot i l'aportació de població catalana i aragonesa, sensible en l'onomàstica, Castella (en procés de minva demogràfica) fou incapaç d'assegurar la repoblació del territori.¹⁸

A l'inrevés de Múrcia, Andalusia, reconquerida al mateix temps, atrau més els pobladors: fora de les hortes, Múrcia és una terra pobra, un país mancat de profunditat, recorregut d'una banda a l'altra per les ràtzies mores i les cavalcades aragoneses. Durant dos segles l'articulació desfavorable dels factors físics, demogràfics i militars hi provocà un retrocés de l'activitat agrícola.

La regió esdevé una marca militar arraconada entre la doble frontera aragonesa i musulmana. La potència castellana s'hi sosté en una xarxa de fortificacions. Mentre els camps es buiden de mica en mica i els poblets i les caseries desapareixen,¹⁹ només els castells hi resten ocupats²⁰ —els antics centres de poblament—. La inseguretat que foragita els àrabs redueix igualment l'arribada d'immigrants del nord. L'ocupació humana de Múrcia és solament un arxipèlag d'aglomeracions fortificades que protegeixen llur pròpia zona d'horta. Els camperols que treballen aquesta terra, no gaire allunyats de les muralles, tenen cura del proveïment de la guarnició. Més enllà del perímetre de protecció s'estén una àrea d'activitat agrícola precària, sembrada de torres refugi.

Per tant, per a Múrcia la baixa edat mitjana és una involució gegantina. La minva del poblament hi és acompanyada d'una reducció de la superfície conreada. L'estat de guerra permanent explica el replegament sobre una economia d'autosubsistència: hom consagra les hortes als conreus adaptats a les habituds alimentàries dels repobladors (probable disminució dels arbres fruiters i de les lleguminoses i desenvolupament dels cereals i de la vinya).²¹ El comerç a llarga distància pateix un eclipsi perllongat. Quant a la vàlua del sòl, els antics equilibris són alterats: el regadiu minva, els conreus de secà desapareixen de fet i en llur lloc deixen una ampliació de la muntanya que permet l'avenç decisiu de la transhumància (Klein, R. Pastor). En aquesta època s'organitza la branca oriental de la Mesta (el congost de Conca), que davalla des de la serralada conquesa i arriba fins als camps de Llorca i de Cartagena.

Dins d'aquest enfonsament quasi general, romanen alguns elements d'estabilització: la xarxa hidràulica, de la qual se salva la part essencial, la permanència de la població mudèjar en els territoris dels ordes (a Caravaca, Ricote) i de senyoria (Favanella). I, per damunt de tot, la reaparició, des del segle XIV, de

18. J. TORRES FONTES, *El poblamiento murciano en el siglo XIII*, «Murgetana» (Múrcia 1962), núm. 19.

19. N. CABRILLANA, *Les villages désertés a Murcie a Villages désertés XI-XIII siècles* (París, SEVPEN, 1965), ps. 511-512, i J. TORRES FONTES, *Fortuna en los siglos XII y XIV*, «Murgetana» (Múrcia 1968), núm. 28, donen una idea de l'amplària del fenomen, però les fluctuacions de l'hàbitat medieval en el país murcià esperen un estudi de conjunt.

20. N. CABRILLANA, *Xiquena. Un castillo en la frontera* (Múrcia, Academia Alfonso X el Sabio, 2a. edició, 1979).

21. N. CABRILLANA, *Los cultivos murcianos en el siglo XV*, «Murgetana» (Múrcia 1971), núm. 37; *Cultivos medievales murcianos. El arroz y sus problemas*, «Murgetana» (Múrcia 1972), núm. 38.

determinats corrents d'intercanvi que orienten l'activitat agrícola cap a alguns productes d'exportació: les herbes tintòries (roja i magrana) i la llana.²²

Des d'aquesta època hom perfila les estructures socials modernes del camp murcià.²³

a) L'Església hi té un pes específic feble. A causa d'unes disposicions reials expresses i de la inseguretat, la propietat eclesiàstica hi és petita. No hi ha monestirs rurals fins a la darrerria de l'edat mitjana, i la xarxa parroquial hi és molt ampla. Es tracta, doncs, d'una clerecia urbana, tant regular com secular, poc nombrosa, i que viu dels delmes i de les almoines més que no pas de les seves propietats.

b) La direcció de la vida econòmica depèn de les oligarquies urbanes, el poder de les quals descansa sobre el control dels ajuntaments i sobre la concentració de la propietat —característica dels temps de crisi—²⁴ i la possessió dels ramats.

c) La parcel·lació de les explotacions en les zones de regadiu emmascara el fenomen de la concentració. De fet, llevat d'una capa dèbil de propietaris mitjans i petits, la pagesia murciana és formada per explotadors petits (arrendataris o parcers) i per jornalers, que treballen en les terres de l'oligarquia, molt a prop dels límits de la pobresa.

Al segle xv castellà el canvi general de conjuntura encara reforçà aquestes estructures. La població comença a créixer, la superfície conreada s'amplia i els canvis s'intensifiquen, alhora que el poder reial es debilita.

Els patriciats urbans financen l'ampliació del regadiu i la colonització agrícola amb la intenció de fer-se unes senyories en les terres concedides pels municipis: la fi de l'edat mitjana, època de desenvolupament per a la regió murciana, també és una fase de volada de l'aristocràcia. Aquesta interessant etapa, marcada per la fundació de «senyories rurals» al voltant de Múrcia capital, i per la d'estats feudals en el seu *binterland* (el dels Fajardo entorn de Molina, Mula i Alhama de Múrcia, i el marquesat de Villena), és mancada d'un estudi de conjunt que examini la repercussió d'aquests fenòmens sobre la condició dels pagesos, més enllà des aspectes pròpiament polítics.

L'època moderna: 1500-1750

L'arribada dels temps moderns no alterà gens les estructures socials murcianes, i la vida agrícola del país continuà la seva trajectòria ascendent en el mateix sentit de la centúria anterior. Però les noves condicions polítiques, econòmiques i demogràfiques permetran ben de pressa la realització de les possibi-

22. M. LL. MARTÍNEZ CARRILLO, *Revolución urbana y autoridad monárquica en Murcia durante la Baja Edad Media (1395-1420)* (Múrcia, Academia Alfonso X el Sabio, 1980).

23. M. T. PÉREZ PICAZO, G. LEMEUNIER, F. CHACÓN JIMÉNEZ, *Materiales para una historia del Reino de Murcia en los tiempos modernos* (Universidad de Murcia, 1979).

24. F. CALVO GARCÍA-TORNEL, *Aspectos de la evolución de la propiedad territorial en la huerta de Murcia*, «Papeles del Departamento de Geografía (Múrcia 1971), núm. 3, ps. 135-158.

litats latents de Múrcia. El reforçament del poder central d'ençà dels Reis Catòlics, gràcies a una subordinació més gran dels comanadors i a un cert envigoriment de la tutela sobre els ajuntaments, en endavant assegurà la pau interior. La presa de Granada i la unió de les dues corones allunyà l'amenaça exterior, encara sensible a la costa. De marca fronterera, Múrcia es converteix en un front de colonització. Ben aviat, la creació de l'imperi castellà i el seu control sobre mitja Itàlia i una part de les costes de l'Àfrica del Nord, tornà la seva vàlua a l'eix Toledo-Cartagena-Mediterrània. Múrcia és novament un lloc de pas entre la Meseta i la mar, el País Valencià i Andalusia, un avantatge geogràfic desaparegut des de la Reconquesta.

Les comunicacions reanimen els llocs d'etapa o de cruïlla (Cartagena, Múrcia, Llorca, Iecla, Caravaca, Albacete) i estimulen a llur voltant la producció agrícola. A més, el creixement de les indústries castellanques (sederes de Toledo i d'Andalusia) i italianes (draperies de la Itàlia del Nord i de la Toscana), i de la urbanització, creen una demanda mai no atesa de primeres matèries industrials d'origen agrícola o animal.

A aquestes condicions favorables se suma un fenomen demogràfic de primera magnitud, encara no ben explicat: l'espaiament dels brots epidèmics de pesta des del segle XVI.²⁵ Abans dels dos darrers atacs de la plaga el 1648 i en 1677-78, la regió, relativament protegida, només en conegué tres brots (1507, 1524 i 1558-59).

En el quadre d'un espai regional gairebé buit d'homes el 1500 (3 habitants/km² aproximadament) i ara alliberat de la hipoteca militar, la conquesta del sòl no seria feta d'una manera regular. El desenvolupament agrícola (força de treball i producció) passa per uns cicles successius, el coneixement dels quals progressa de mica en mica.²⁶

Dins l'edat moderna, tan poc afavorida per la bibliografia, el segle XVI és el més conegut.²⁷ La tendència general d'aquest és definida pel creixement, si més no fins al 1600, i potser fins més enllà. La població hi augmenta un 50 %. Els progressos de la producció són més delicats de mesurar, però llur existència és indubtable. Els secans amb prou feines han estat afectats per les rompudes, però arreu avança el regadiu.²⁸ Els conflictes entre els pagesos i els ramaders no paren de reproduir-se, però a causa de la disponibilitat immensa de terres incultes, no hi ha el risc d'una escassetat de pastures. Els índexs de comercialització

25. J. TORRES FONTES, *Las epidemias de peste en Murcia en el siglo XV*, en un número especial d'«Hispania» dedicat a Múrcia (en premsa). J. I. GUTIÉRREZ NIETO, *Evolución demográfica de la cuenca del Segura en el siglo XVI*, «Hispania» (1969), núm. 111, ps. 1.25-113.

26. G. LEMEUNIER, *op. cit.*, i F. CHACÓN JIMÉNEZ i J. L. GONZÁLEZ ORTIZ, *Bases para el estudio del comportamiento demográfico de Cehegín, Caravaca y Moratalla en la larga duración (1468-1930)*, a «Anales de la Universidad de Murcia» (1980), vol. xxxvii (1980), núms. 1 i 2.

27. J. I. GUTIÉRREZ NIETO, *op. cit.*, G. LEMEUNIER, *Coyuntura murciana, población y producción en el Siglo de Oro (1500-1650)*, en un número especial d'«Hispania» dedicat a Múrcia (en premsa).

28. A. LÓPEZ GÓMEZ, *Embalses de los siglos XVI y XVII en Levante*, «Estudios Geográficos» (Madrid 1971), núm. 125.

de la producció i de monetització de la vida econòmica puguen contínuament.

Aquest desenvolupament agrícola no és regular en el temps ni en l'espai. En el conjunt de la regió, la primera meitat del segle (sobretot els anys quaranta) sembla la més propícia. La població creix, però probablement més a poc a poc que la producció, i la corba de salaris hi resta per damunt de la dels preus. Ultra això, les càrregues que reposen sobre els camperols encara no són gaire pesades: l'endeutament i la renda de la terra són moderats; l'aparell de l'estat que assegura la pau encara no reclama uns impostos onerosos. Des de 1550-1555 la sensibilitat més gran de les corbes de població i de producció, i la presència de crisis repetides (la pesta del 1558-59, la revolta de Las Alpujarras, la secada de 1575-80), indiquen la deterioració progressiva de l'economia murciana.

La producció s'organitza sobre la base d'un imperatiu general: la impossibilitat de l'autosubsistència alimentària i, a més a més, la necessitat d'exportar per a saldar les compres de blat. Però aquest imperatiu és més o menys categòric segons les comarques: mentre que Múrcia, en els moments millors, només cobreix el seu consum durant sis mesos, Llorca i Caravaca s'autoproveeixen en un any normal. Així, doncs, el grau d'inserció en la vida econòmica estatal i internacional és molt diferent en tots dos casos, i també la sensibilitat a les variacions de la conjuntura. En qualsevol estudi d'història agrària murciana l'atenció a les particularitats locals és fonamental: més enllà de les generalitzacions, el fet comarcal és un tret estructural permanent.²⁹

Això porta a fer relatiu l'exemple de la ciutat de Múrcia, el més ben conegut gràcies als treballs recents.³⁰ La gran oportunitat de Múrcia al segle XVI és la seda. A l'època musulmana, la sederia murciana es proveïa de primeres matèries a Andalusia. Durant tota l'edat mitjana la producció local d'aquest teixit fou insignificant.³¹ És a les acaballes del segle XV, amb la substitució del morer per la morera, que Múrcia sobrepassa la producció d'Almeria i es converteix en el primer centre proveïdor de la sederia toledana i cordovesa (és digne d'esment el fet que Múrcia mai no posseís una indústria sedera important). Pel que fa als orígens d'aquest fenomen, no explicat ni datat del tot, podem apuntar les hipòtesis, plausibles, d'Olivares Galván:³² les iniciatives dels genovesos, implantats amb força al regne des de la baixa edat mitjana³³ i conscients de la caiguda pròxima del reialme musulmà, la immigració de mà d'obra de Granada, etcètera. De seguida la seda esdevé el motor de la vida econòmica. El patriciat prengué la direcció del moviment d'expansió de l'horta i de la plantació de les moreres. Els seus ingressos augmentaren. El treball de la seda forní diner efectiu

29. M. T. PÉREZ PICAZO, G. LEMEUNIER i F. CHACÓN JIMÉNEZ, *op. cit.*

30. F. CHACÓN JIMÉNEZ, *Múrcia en la centuria del quinientos* (Múrcia 1979); F. CALVO GARCÍA-TORNEI, *op. cit.*

31. J. TORRES FONTES, *Producción sedera en la Edad Media*, «Murgetana» (Múrcia 1977), núm. 46.

32. P. OLIVARES GALVÁN, *El cultivo de la morera en la Huerta de Murcia (siglo XVIII)*, «Papeles del Departamento de Geografía» (Múrcia 1972), núm. 4, ps. 103-137.

33. Per a un enfocament general F. MELIS, *Mercaderes italianos en España (siglos XIV-XVI)* (Universidad de Sevilla, 1976), i sobre el cas murcià, entre altres estudis, A. L. MOLINA MOLINA, *Mercaderes genoveses en Murcia durante la época de los Reyes Católicos (1475-1516)*, «Miscelánea Medieval Murciana» (Universidad de Murcia, 1980), ps. 279-312.

a les classes populars, del qual tragueren profit les activitats artesanes i comercials. Quan, al darrer terç de la centúria, la prosperitat castellana vacilli, Múrcia prosseguirà la seva evolució gradual.

Quant a les conseqüències del creixement sobre les estructures agràries, són lluny de trobar-se elucidades. Podem avançar la possible resistència de la petita propietat en el sector central de l'horta i la concentració en les zones perifèriques, on foren establertes les noves senyories (Beniel, Alquerías). Però, què passa al camp? I més enllà, a les altres comarques?

Per les mateixes raons, quan arriba la crisi del segle XVII, el mecanisme s'observa prou bé a Múrcia mateix: deterioració de la relació preus-salaris i recursos-població, elevació de la renda de la terra i del pes fiscal, endeutament. Aquests tres elements produeixen una degradació com més va més gran de la situació de la pagesia, accentuada per unes oscil·lacions climàtiques molt amples, i, sobretot, per la caiguda de les exportacions de la seda. Fora de Múrcia, la mesura de les conseqüències de la crisi i llur explicació són l'objectiu d'una sèrie d'investigacions ja iniciades.³⁴ Sembla que la crisi afectà menys i més tard els sectors propers i l'autosubsistència (Caravaca) que els de producció agrícola àmpliament comercialitzada (Múrcia). Contràriament, la recuperació comença d'una manera més precoç prop de la costa i al llarg dels eixos comercials de l'interior. Resta per saber com els efectes de la crisi es distribueixen, no solament des del punt de vista geogràfic, sinó també del social: el moviment neofeudal del segle XVII, posat en dubte per a La Mancha³⁵ no és establert clarament en el cas murcià. La monarquia, mancada de recursos, ven títols als propietaris de les senyories provinents d'empreses patrícies de colonització. Però, alhora, una munió de comunitats assoleixen de comprar llur llibertat (Alguazas, Fortuna) i les antigues senyories s'afebleixen davant la resistència tenaç dels vassalls (Mula, Alhama de Múrcia).³⁶ Hom també nota un cert moviment d'amortització motivat per la implantació dels ordes religiosos de la Contrareforma; però, es podria parlar d'un veritable fenomen de concentració de terres?

Per tal de comprovar el possible reforçament del «feudalisme» murcià, seria més adient d'estudiar l'ús per part de les oligarquies urbanes de llurs responsabilitats polítiques (regulació de la vida econòmica per mitjà de la legislació municipal) i l'increment de llur control sobre els mitjans de producció: la terra en els *mayorazgos*; l'aigua, on és de propietat privada, com a Llorca, Mula i Pliego; els molins; els forns...

Sembla que, a les zones més afavorides, les corbes comencen a pujar des de 1660-1670. Hom passa de la decadència a la recuperació i, més tard, al veritable creixement. Seguint el model aplicat a Castella (Anes, García Sanz),

34. L'explicació a base d'una situació de món ple, com de la mena de l'Europa del nord al segle XVI no pot ser aplicada en aquest cas, per la feble densitat de l'ocupació humana.

35. C. RAHN PHILLIPS, *Ciudad Real 1500-1750. Growth, crisis and readjustment in the Spanish economy* (Cambridge —EUA— 1979).

36. I. MOZAS AGULLÓ i J. B. VILAR RAMÍREZ, *Un conflicto de señorío en la España del siglo XVI: Pleito entre la villa de Alhama y su señor el Marqués de los Vélez (1548-1592)*, «Estudis» (València 1971), núm. VI, ps. 21-71.

hi hagué un procés invers al descrit anteriorment: les relacions població-subsistències i preus-salaris milloren; la renda de la terra, la càrrega fiscal i l'endeutament minven d'una manera provisional. Per a tornar a conrear llurs finques, els grans propietaris estan disposats a concedir unes condicions avantatjoses als pagesos (arrendaments moderats, censos emfitèutics). Ara l'Església encapçala la colonització agrícola en el regadiu i en el secà: per exemple, la dessecació de les zones pantanoses del Raal pels jesuïtes de Múrcia i els jerònims de La Ñora, les fundacions pies del cardenal Belluga,³⁷ etc.

Finalment, hi caldria afegir la tasca pacient dels petits camperols que fan millores de detall en el regadiu i rompudes modestes, poc o molt clandestines, al voltant de llurs parcelles.

Conseqüentment, la primera meitat del segle XVIII és una època d'eufòria. Hi ha poques parròquies rurals on la població no es duplica. El regadiu s'estén, sobretot al llarg del Segura. A Llorca, les temptatives són menys fructuoses. Però allò que, per damunt de tot, caracteritza aquest període és la conquesta definitiva dels secans: els immensos camps de Múrcia, Cartagena o Llorca són romputs i dedicats al blat o, encara més, a l'ordi. Alhora, la recuperació de la sericicultura permet el reviscolament de l'artesanat i dels canvis. La producció de seda no ateny els nivells del segle XVI, però una altra planta de secà —fins ara, d'interès secundari— la relleva: la barrella, que es converteix en el primer producte regional d'exportació i assegura la prosperitat de Llorca. A aquest conjunt de factors favorables cal sumar-hi la demanda de productes agrícoles, induïda, com al segle XVI, pel desenvolupament urbà, en especial el de Cartagena i el seu Arsenal. Però, un cop més, no se sap com són distribuïts els beneficis d'aquesta nova fase de creixement entre l'Església, l'antiga noblesa i una burgesia agrària que de mica en mica accedeix a la noblesa.

La crisi de l'antic règim, de 1740-50 al 1850

Si per a l'època que acabem de veure la quantitat de monografies existents és mínima, per a la que ara comença la mancança és total. Els dos intents de síntesi que hem fet recentment³⁸ s'han hagut de basar en les nostres investigacions encara no acabades: en llurs pàgines han anat apareixent amb lamentable freqüència llacunes d'investigació. Tanmateix, el moment és ben bo per a iniciar treballs sobre aspectes parcials de la qüestió, car comencen a aparèixer els grans trets del model murcià d'història agrària.

Hom diria que a la segona meitat del segle XVIII l'habitant de Múrcia es

37. M. ARNALDOS PÉREZ, *Los jesuïtes en Murcia*, exemplar mecanografiat, s. d., i P. J. BLANCO TRÍAS, *El monasterio de San Pedro de la Ñora de la Orden de San Jerónimo*, «Revista del Centro de Estudios Históricos de Granada y su Reino», articles 1917-1922.

38. M. T. PÉREZ PICAZO, *Algunos problemas en torno a la metodología de la Historia Contemporánea en Murcia*, número especial d'«Hispania» dedicat a Múrcia (en premsa); *Estancamiento y dependencia, 1808-1930*, en *Historia de la Región Murciana* (Barcelona, Ed. Mediterráneo, en premsa), vol. IX.

troba amb una problemàtica de món ple. Aleshores l'ocupació del sòl de la regió gairebé s'havia acabat: la rompuda dels secans fou aturada a la vora mateix de les terres marginals (Gil Olcina ha estudiat el fenomen per a Llorca)³⁹ i l'ampliació dels regadius exigia la realització d'obres costoses i de resultats incerts, com ho demostrà la catàstrofe de l'aiguamoll de Puentes el 1802.

Mentrestant, la població no havia deixat de créixer; en una colla de comarques hom atenyé densitats de 15-20 habitants/km², perilloses en una àrea on l'agricultura extensiva d'*año y vez* era majoritària.

En aquestes condicions, sobrevé un equilibri desfavorable entre la producció agrícola i el nombre d'habitants, acompanyada d'un probable desnivell entre les corbes de preus i de salaris. La regió, que fins aquest temps havia constituït un front de colonització, perd aquest caire i s'enfronta amb una problemàtica nova. Com a prova palpable de la deterioració de la situació podem aduir la duresa especial amb què les diferents comarques foren colpides per catàstrofes molt diverses: trastorns climàtics (secades del 1786, 1798, 1800-1802, 1816-18, etcètera; inundacions, flagells de la llagosta) i brots epidèmics (malària el 1764, 1768 i 1782, febre groga el 1804 i 1811; el còlera el 1834). Aquesta duresa ens adverteix sobre la manca de reserves de tota mena en la comunitat que la pateix: Palop⁴⁰ i Pérez Moreda⁴¹ han analitzat el fenomen per a València i Castella.

El creixement econòmic del segle XVIII s'havia basat en un mecanisme de desenvolupament horitzontal: com més densitat de població, més extensió de terra treballada. Des d'ara el dilema és clar: o continuar dins el mateix model aprofitant les terres marginals, les subexplotades i els pasturatges, o introduir un canvi qualitatiu en relació amb la revolució agrícola que començava en alguns països d'Europa en aquella mateixa època. És a dir, o conrear més o fer-ho més bé, tot incrementant la producció per unitat de superfície. En ambdós casos es tractava de resoldre un problema peremptori: augmentar la producció agrícola per adequar-la a la crescuda demogràfica.

La solució que adopten les oligarquies que gestionen la vida econòmica de la regió és la més conservadora: consisteix a mantenir el mateix model de creixement. En bona mesura, això fou possible pels processos de desamortització i de desvinculació, però també per la legislació liberalitzadora.

Malgrat que l'Església no era pas una gran propietària —tenia una mitjana del 12-14 % de les superfícies conreades—, la suma de les seves terres amb les provinents de la desvinculació i, des del 1856, amb els béns propis permeté d'ampliar les superfícies dedicades als cereals (Llorca, Totana) o a la vinya (Iecla, Jumella). A més, els llauradors col·laboraren en el procés —a recer de les lleis liberals, que permetessin l'abandonament de les antigues pràctiques consuetudinàries— rompent els pasturatges pròxims i envaint els vessants de les muntanyes per tal d'afeixar-los.

39. P. GIL OLCINA, *El Campo de Llorca, op. cit.*

40. J. M. PALOP, *Hambre y lucha antifeudal* (Madrid, Siglo XXI, 1974).

41. V. PÉREZ MOREDA, *Las crisis de mortalidad en la España interior* (Madrid, Siglo XXI, 1980).

El resultat de tot això fou una extensió indubtable de les terres de conreu, que encara no podem mesurar amb exactitud, i un increment de les xifres de la producció global. Només que la gran majoria dels terrenys dedicats als cereals eren de poca qualitat i, en un termini curt de temps, llur fertilitat s'exhaurí i esdevingueren víctimes de la llei de rendiments decreixents: el rendiment per unitat de superfície minva, per terme mitjà, per sota de les xifres del segle XVIII.

Manca un treball de conjunt sobre la desamortització: la tesi de Pilar Villabona sobre la capital encara no ha estat publicada.⁴² Per això, el coneixement que tenim del procés, llarg i complex, és força desigual: Múrcia, Llorca, Totana i Iecla-Jumella són les comarques més afavorides en aquest aspecte. En general, no hi ha estudis relatius a la desamortització de Godoy ni a la del Trienni Liberal. La del 1836 compta amb el que hem esmentat de Villabona i amb les aportacions de geògrafs com Méndez, per a Totana, i Morales Gil, per a Iecla i Jumella.⁴³ Pel que fa a la de Méndez no hi ha res: nosaltres hem fet una primera aproximació al tema per al cas de la ciutat de Múrcia,⁴⁴ però aquesta no és gens exemplar pel seu percentatge escàs de béns propis. Això també passa amb la desvinculació, molt interessant, car les terres vinculades suposaven un 18 o 20 % de les superfícies conreades i en bona mesura es trobaven subexplotades.

A aquesta ampliació de terres sembrades de cereals, que afecta especialment el secà en detriment de la muntanya, s'hi afegeix una conservació de l'estructura productiva dels regadius⁴⁵ basada en la parella blat-seda. La baixa dels preus de la darrera i la pèrdua de mercats no fou suficient per obligar els propietaris i els explotadors a plantejar-se novament la qüestió. L'agricultura murciana travessa un estancament prolongat, assenyalat per la baixa constant dels preus i els salaris (els darrers per sota dels del segle XVIII). El pagès pogué sobreviure mitjançant un canvi de la seva dieta (gràcies a la introducció de conreus nous com les patates i les mongetes) i, com a últim recurs, emigrant. La presència com més va més gran d'aquesta és l'indicador més clar de la insuficiència de la solució econòmica escollida.

L'evolució de la producció, el desenvolupament tècnic i les estructures agràries

El procés de desamortització, si bé facilità la prossecció del model tradicional, féu un impacte més aviat petit en el repartiment de la propietat. Els lots

42. P. VILLABONA, *La desamortización de 1836 en Murcia*, tesi dactilografiada. També hi ha un tesi, en estat avançat d'elaboració, de Pedro Segura sobre el procés en el conjunt de la regió.

43. Vegeu *op. cit.* a la nota 1.

44. M. T. PÉREZ PICAZO, *Algunos aspectos de la desamortización de Madoz en Murcia*, «Murgetana», núm. 52 (Múrcia 1978), ps. 33-45.

45. J. A. AYALA, *El regadío murciano en la primera mitad del XIX* (Múrcia, Junta de Hacendados, 1975); D. DÍAZ CASSOU, *La huerta de Murcia, su topografía, geología y climatología, descripción de sus sistemas de riego y saneamiento* (Madrid, Imp. Fortanet, 1887).

foren adquirits, en un 80 %, per alguns nobles i per comerciants enriquits. El 20 % restant fou comprat per petits o mitjans propietaris en parcelles quasi minifundistes. Si afegim a això el percentatge no molt alt de terres venudes, la nostra afirmació serà acceptada amb poques objeccions.

En canvi, sí que s'observa la tendència a l'empetitiment de la unitat d'explo-tació, facilitada pel canvi d'amo i per la nova legislació liberal.

L'estructura de la propietat conserva el seu caire tradicional de concen-tració en poques mans, emmascarada per la divisió en parcelles i per l'explo-tació indirecta. D'aquí el mite del predomini de la petita propietat a Múrcia. I d'aquí també la necessitat de fer dues anàlisis separades, l'una per a l'evolució de la propietat i l'altra per a la unitat d'explo-tació. Les fonts són abundants, però de maneig difícil i enutjoses: declaracions jurades, padrons de riquesa, documen-tació de la Junta d'Hisendats de Múrcia, etc. A hores d'ara hem acabat l'arre-plega de dades, les quals es troben pendents de tractament informàtic. Però hom pot apuntar la presència d'una tendència moderada a la concentració quant a la propietat i a la fragmentació respecte a les explotacions: el fenomen dura fins al 1850-1860 i en acabat s'estabilitza.

Pel que fa a la producció, no hi ha unes estadístiques segures que en per-metin de continuar les sèries decimals, de manera que cal esperar fins al final del segle XIX o el començament del XX per a tornar a trobar unes xifres que puguin ser utilitzades a nivell regional.⁴⁶ Les estadístiques locals, bé que no són gaire fiables, reforcen la impressió d'un augment de les xifres globals i d'una gran irregularitat.

L'expansió dels secans, en una regió de meteorologia aleatòria, explica aquestes desigualtats a vegades extremes. Com a conseqüència de la primera, les crisis de subsistències de tipus tradicional tingueren una presència constant al llarg del segle XIX. Les més greus foren les del 1816, 1826-28, 1835, 1840-42, 1846, 1857, 1867 i 1873: l'impacte terrible que causaren en les comunitats pageses ens sensibilitza (tesi de Sánchez Albornoz) sobre el caire tradicional de les estructures agràries.

La tecnologia i els procediments de conreu, el calendari agrari, etc., són fàcils de seguir per l'existència de fonts molt riques: interrogatoris, contractes d'arrendament i inventaris d'explo-tació *post mortem* (molt abundants). Això no obstant, no hi ha cap obra de conjunt sobre aquests aspectes.

En canvi, les comptabilitats agrícoles són difícils de localitzar: fins ara només hem aconseguit de fer servir les del comte de S. Julián (Llorca), per a la segona meitat del segle XIX. Gràcies a aquesta més endavant estarem en condi-cions de saber com evolucionen els rendiments, les despeses d'explo-tació i la comercialització.

El repartiment dels conreus varia poc respecte al segle XVIII. Tal com hem indicat, el blat i la morera continuen dominant el regadiu. En el terreny de secà

46. *Avance estadístico de la riqueza que en España representa la producción media anual en el decenio 1903-1912, de cereales y leguminosas, vid y olivo y aprovechamientos diversos derivados de estos cultivos* (Madrid, Junta Consultiva Agronómica, 1915), ps. 230-234, 410-411 i 544-546.

perdura la trilogia cereals-vinya-olivera; l'arcaisme de llur explotació ja meresqué comentaris adversos d'alguns cantemporanis.⁴⁷ El que sí que s'observa és un desplaçament de les comarques productores de vi: en el camp de Cartagena gairbé desapareix la vinya, i l'àrea de Caravaca-Bullas-Cehegín decau. En lloc seu (i el fenomen no ha estat prou estudiat) es desenvolupa un nou centre: Iecla-Jumella,⁴⁸ que tindrà la seva gran oportunitat quan es produeixi la crisi de la filloxera a França.

Sembla evident, doncs, que el procés d'absorció de l'agricultura murciana per part del capitalisme fou molt lent, i no es féu visible fins el segle xx (potser amb l'excepció de Iecla-Jumella). Això mateix passa amb el procés de modernització de les estructures agràries: el ferrocarril i la incorporació, de primer, al mercat estatal i, més tard, al mundial ho posarien de manifest clarament en la crisi de la fi del segle o «gran depressió» agrícola. Així, doncs, continuem en el marc d'una agricultura de subsistència orientada al consum i no pas a la comercialització: fins i tot els regadius tenen menys superfície el 1875 que el 1803, probablement en relació amb la crisi de la seda.

La gran incògnita plantejada a l'investigador és la causa d'aquest estancament esfereïdor, del qual no se sap res en tota la centúria, mentre que València renova els seus regadius i arrenca les seves moreres durant la segona meitat del segle. On cal cercar l'explicació? ¿En la mentalitat conservadora i colonial de les oligarquies? En la insuficiència de l'acumulació primària? ¿O en la presència de la mineria (que assolí una gran volada els anys quaranta), que proveïa de primeres matèries per a l'exportació i injectava diner efectiu en l'economia regional? La qüestió continua oberta.

Un altre problema és la resposta de les masses rurals davant aquesta situació de blocatge, una resposta que coneixem malament. A la primera meitat del segle podem observar una gran inquietud camperola, evidenciada en l'increment del bandolerisme i de la partida de filiació política confusa. Ens trobem davant una reacció d'hostilitat davant les reformes liberals, una reacció que es manifesta mitjançant uns sistemes primitius i poc eficaços, com ha destacat Jaume Torras.⁴⁹ Després de l'increment de les forces d'ordre públic i l'aparició de la guàrdia civil, l'efervescència es dissipa. Però des de la desamortització dels béns propis i comuns s'observa una nova manera de capteniment anòmic: el delictes forestal, que pren un increment vertiginós. Els robatoris d'espert i de llenya, la caça furtiva o el carboneig il·legal esdevenen fets habituals, que exigeixen l'aparició del guarda forestal jurat en tots els municipis, en especial en els que tenen zones muntanyoses extenses, com ara Llorca o Iecla-Jumella. Finalment, al voltant de les crisis del 1867 i del Sexenni tingué lloc un altre brot de bandolerisme i de desordre rural.

Cal observar que en cap cas no es tracta d'una protesta organitzada, ni tan

47. R. CODORNIU STARICO, *Cultivo de secano en el Campo de Cartagena* (Imp. Mantells, 1877); José María ESCRIBANO PÉREZ, *Panorama de la provincia de Murcia* (Madrid, Imp. Aguado, 1884).

48. A. MORALES GIL, *La vid y el vino en la zona de Jumilla* (Múrcia, Academia Alfonso X el Sabio, 1976).

49. J. TORRAS, *Liberalismo y rebeldía campesina, 1820-1832* (Barcelona, Ariel, 1976).

sols d'una rebel·lia declarada de la mena de l'andalusa. La gran resistència a les quintes apunta en el mateix sentit: el nombre de pròfugs és enorme, els mossos sortejats han de ser vigilats per la força pública fins que arriben a la caserna, els pobles s'insorgeixen i famílies senceres fugen amb llurs fills mascles per evitar les represàlies. Cada «partida» —«gavilla» en el dialecte de la regió— acull un bon nombre de pròfugs.

És molt possible que davant unes estructures de poder elàstiques, poc visibles, però en realitat molt fortes, la pagesia optés per aquesta forma de resistència, que correspon a una fase incipient en la formació de la consciència social. Cal destacar que el caire de la propietat agrària —poc concentrada en aparença, amb absència de latifundis de tipus andalús— no promovia una oposició violenta. Malgrat això, el control de les classes dominants fou molt eficaç, tal com és demostrar per la persistència de les estructures fins al segle xx.

La crisi de la fi de segle

La incorporació de Múrcia al mercat estatal, la transcendència de la qual ha estat assenyalada per Sereni,^{49 bis} i, més tard, al mercat mundial, donaren el cop de gràcia a un model agrari tan arcaic com el que hem descrit. Fontana⁵⁰ i Garrabou⁵¹ han mostrat clarament les conseqüències de tots dos fenòmens per al conjunt del país. A desgrat de la seva posició costanera, que teòricament la privilegiava respecte a les províncies de l'interior, Múrcia pateix una crisi molt profunda. Els preus baixen, però els salaris els segueixen i un gran nombre de petits arrendataris i propietaris perden llurs explotacions. Les indústries de consum modestes i l'antic artesanat s'ensorren. L'emigració s'incrementà un cop més i el còlera del 1884 assolí una incidència desproporcionada.

L'estructura productiva de la regió ara mostra clarament la seva inadequació. Els «blats durs» de la Meseta sempre eren més cars que els del país: ara el ferrocarril els abarateix. Els preus baixen, i encara ho faran més després del 1880 amb l'arribada dels cereals russos. Els interrogatoris fets a diversos organismes i individus el 1887, recollits en el treball sobre la crisi agrícola i pecuària,⁵² mostren com els interrogats eren conscients d'aquests problemes. Pel que fa a la seda, la competència amb la que provenia de l'Extrem Orient l'acabà d'enfonsar, en privar-la dels mercats. En el conjunt de la regió, només la comarca de Iecla-Jumella se sap adaptar al ritme dels temps, i ho aconsegueix estenent la vinya.

Com per a la resta dels problemes enumerats, manca una obra de conjunt

49 bis. E. SERENI, *Capitalismo y mercado nacional* (Barcelona, Crítica, 1980).

50. J. FONTANA, *Transformaciones agrarias y crecimiento económico en la España Contemporánea, a Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX* (Barcelona, Ariel, 1975), ps. 147-213.

51. R. GARRABOU, *La crisi agrària espanyola de finals del segle XIX, una etapa del desenvolupament del capitalisme*, «Recerques» (Barcelona 1973), núm. 5, ps. 163-216.

52. *La crisis agrícola y pecuaria* (Madrid, Establecimientos Tipográficos Sucesores de Rivadeneyra, 1888), tom iv, ps. 194-199, 643-657.

sobre l'impacte de la «gran depressió» a Múrcia. La nostra monografia *Oligarquía urbana y campesinado en Murcia*⁵³ se centra en la capital i la seva comarca, la qual en aquest cas pot servir d'exemple d'allò que succeí a la resta de la regió. Sembla clar que, des d'ara, la duresa de la crisi patida, la baixa de la renda de la terra i l'emigració en massa comencen a avisar les oligarquies sobre la necessitat d'una transformació profunda.

Les transformacions del segle XX: la modernització de l'agricultura

L'evolució de l'agricultura murciana al llarg del primer terç del segle xx continua essent una incògnita.⁵⁴ L'estat actual d'investigació únicament permet de dir que, després de la crisi de la fi del segle XIX, el ritme de l'evolució econòmica es comença a accelerar i, a la dècada dels anys vint, té lloc l'impuls definitiu cap a la modernització agrícola. La massa de treballs geogràfics que hem anat esmentant en aquestes pàgines descriuen el procés de canvi de conreus i intenten d'establir les fites cronològiques de la penetració de la maquinària, els adobs químics o els tractaments fitosanitaris, però no connecten els problemes amb les realitats sociològiques del moment.

La palanca decisiva que impulsà l'abandonament de l'estructura productiva tradicional fou, a més de la duresa de la «gran depressió», la nova demanda del mercat europeu (des de la guerra del 14) a favor de la taronja i les conserves de fruites d'hort. Ens pensem —i això és una hipòtesi de treball— que també hi devia influir l'enfonsament de la mineria: en desaparèixer el plom, l'argent i el ferro com a productes d'exportació, a la regió li calia buscar-ne d'altres per a saldar les seves importacions d'aliments i de productes manufacturats.

El fet és que, des de 1918-20, la parella blat-seda comença a ser abandonada en els regadius a un ritme diferent segons la comarca de què es tracti: ràpidament a Molina o a Valle de Ricote (on sempre hi hagué tarongers) i més a poc a poc a Múrcia.⁵⁵ Les moreres són arrencades i substituïdes per cítrics o fruiters de pinyol, de manera que hom posà novament els fonaments d'una agricultura orientada vers la comercialització i vinculada d'una faisó estreta a la conjuntura dels països europeus. Això fou possible gràcies a la regulació de la xarxa fluvial entre el 1917 i el 1932 (aiguamolls d'Alfons XIII, Talave, La Cierva, Fuensanta), que permeté els regatges d'estiu i, amb ells, la veritable intensificació del conreu. D'altra banda, l'aparició d'una nova generació d'empresaris amb mentalitat dinàmica que, per un cop, eren originaris de la regió fou un factor decisiu.

Però, de moment, la modernització agrícola es limità a l'expansió de conreus nous. Tota la resta de realitzacions que el procés en qüestió comportava

53. M. T. PÉREZ PICAZO, *Oligarquía urbana y campesinado en Murcia, 1875-1902* (Múrcia, Academia Alfonso X el Sabio, 1979).

54. J. SALA JUST, *Lorca. Cuarenta años de evolución económica y social, 1895-1969* (Llorca, Cámara Oficial de Comercio e Industrias, 1972).

55. Hi ha un treball iniciat sobre aquest tema, que està fent José Miguel MARTÍNEZ CARRIÓN, becat pel Consejo Regional, que serà el fonament de la tesi doctoral de l'autor.

restà en estat embrionari: millores tecnològiques i químiques, adequació de les dimensions de la propietat a les mesures òptimes segons la mena de conreu, etc. Àdhuc la indústria de les conserves romangué en una categoria semiartesanal.

Malgrat això, a la fi Múrcia surt del llarg blocatge iniciat amb la crisi de l'antic règim. Però som molt lluny de conèixer el desenvolupament del procés: el ritme de les transformacions en el paisatge agrícola de les diverses comarques,⁵⁶ el creixement de la producció i de les exportacions, els primers canvis en l'estructura de la propietat⁵⁷ i en la vida de la pagesia. Tampoc no sabem l'evolució del crèdit agrícola, l'actitud de la banca davant la comercialització i la conserva, etcètera. Finalment, hom desconeix els circuits comercials de l'exportació.

A València,⁵⁸ hom ha posat en relleu el marcat caràcter especulatiu de l'activitat exportadora, que depèn de cases estrangeres i d'una oferta desigual. D'acord amb aquests treballs, la comercialització estava dominada pels importadors europeus, que controlaven d'una manera absoluta els mecanismes de fixació dels preus. És gairebé segur que a Múrcia les coses s'esdevenien de la mateixa faísó.

Després del llarg parèntesi de la crisi del 1929 —l'impacte de la qual encara no coneixem amb exactitud—, la guerra civil i el perllongat període d'autarquia 1940-1957, Múrcia experimenta un nou impuls cap a la modernització agrícola. El fenomen ha estat estudiat admirablement per Herin,⁵⁹ geògraf francès d'àmplia formació humanística, però en continua essent necessària l'anàlisi per part dels historiadors.

Sembla que ara el canvi de l'estructura productiva en els regadius ha estat definitiu. La morera i els cereals han desaparegut i el policultiu de fruites d'hort n'ha ocupat el lloc, amb una tendència clara al predomini dels cítrics i els fruiters de pinyol. La indústria de les conserves ha experimentat un desenrotllament evident. Però, a més, aquest cop —fet que no passà el 1920— la modernització ha afectat els diversos aspectes de l'activitat agrícola: les tècniques, les formes de la propietat, el crèdit, etc.

La maquinària, els productes anticriptogàmics i antiplagues, els adobs químics, etc., han estat difosos fins que s'han convertit en pràctiques d'ús habitual.

Quant a la propietat, s'esdevé que, per primera vegada en la història de la regió, els colons i els arrendataris compren llur parcel·la. La gran propietat tradicional tendeix clarament a la fragmentació, bé que s'hi noten grans diferències comarcals: Molina l'ha conservada fins als darrers anys, mentre que a Llorca i a la Vega Alta quasi ha desaparegut. En el seu lloc durant el franquisme s'ha desenvolupat una nova oligarquia formada per societats a voltes familiars, però a voltes constituïdes per grups bancaris que han fet inversions considerables per ampliar els regadius més enllà de llurs límits tradicionals per mitjà de l'obertura de pous, l'elevació de les aigües del Segura i l'aprofitament de les terres de secà

56. F. CALVO GARCÍA-TORNEL, *Continuidad y cambio...*, op. cit.

57. A. LÓPEZ ONTIVEROS, *Las estructuras de la propiedad en la Cuenca de Mula*, «Anales de la Universidad de Murcia, Facultad de Letras» (Múrcia 1969), xxviii, núm. 70, ps. 305-332.

58. J. PICO, *Empresario e industrialización. El caso valenciano* (Madrid, Tecnos, 1976).

59. R. HERIN, *Les huertas de Murcia* (Ais de Provença, Edisud, 1980).

o dels vessants de les muntanyes. D'aquesta manera, el capitalisme estatal i l'internacional han penetrat àmpliament en l'agricultura i, per tant, en la regió.

Així, alhora que hom ha generalitzat la propietat minifundista, ha desenvolupat un nou tipus de gran propietat. Però mentre que la tradicional es basava en les rendes dels parcers i els arrendataris, i proporcionava categoria i autoritat social, la propietat contemporània és concebuda com un negoci, com una inversió fructuosa susceptible de proporcionar plus-vàlues acumulades en cada estadi de l'explotació. Són dues èpoques diferents de l'economia i la societat murciana, dos estadis successius del mode d'apropiació dominant en l'àmbit de la propietat de la terra. La dictadura franquista creà un marc força favorable a aquesta evolució.

En l'esfera regional, l'atracció del regadiu —antic fenomen murcià— s'ha accentuat des dels anys seixanta. Carmen Bel⁶⁰ ha verificat la formació d'uns eixos de poblament molt definits al llarg dels rius i a la costa i en la minya de la densitat humana en els secans i les àrees muntanyoses.⁶¹ La introducció del conreu de l'ametller⁶² i la volada fugissera de l'esparg són els darrers intents per a fer-los rendibles. Avui ambdós espais experimenten un procés d'abandonament que va accentuant la denudació dels vessants afeixats, els murs i l'arbratge dels quals són com més va més negligits.

Conclusió

Tot i que aquest treball no és pas un article de tesi, sinó un estat de la qüestió, ens pensem que pot ser positiu de subratllar-ne algunes idees.

En primer lloc, salta als ulls el gran buit bibliogràfic i d'investigació que hi ha en la història agrària de la regió murciana. A desgrat que ja sabem els trets essencials de l'evolució d'aquella, en resten per resoldre una colla de problemes determinats. Entre ells, l'impacte dels canvis de conreus (seda al segle xv, plantes americanes al segle xviii, cítrics al segle xx, «migracions» de l'arròs), els efectes de les fases de creixement i de crisi en els diversos grups socials, els sistemes d'herència, la comercialització dels productes, el crèdit rural, etc.

En segon lloc, l'exigència d'atenir-se a uns pressupòsits metodològics determinats en la investigació sembla inqüestionable. Per exemple, l'atenció al fet comarcal, generador de quadres molt matisats de la conjuntura general; la dificultat d'explicar el cas murcià mitjançant uns models importats de fora; la gran

60. Carmen BEL ADELL, *Rasgos de la distribución espacial de Murcia, ejes de poblamiento y áreas de distribución*, «Papeles del Departamento de Geografía» (Múrcia 1973-1974), núm. 1, ps. 9-49; *Ensayo sobre la demografía reciente de la provincia de Murcia*, «Murcia» (Diputació Provincial de Múrcia 1977), any III, número 10.

61. R. HERIN, *Les populations du haut bassin de Segura: Une dépopulation tardive et accélérée*, «Papeles del Departamento de Geografía» (Universitat de Múrcia, 1973), vi, ps. 51-95.

62. C. ARRONIZ SALA, *El cultivo del almendro en la región murciana*, «Boletín de la Confederación Hidrográfica del Segura» (Múrcia, juny-setembre de 1929).

63. G. FERNÁNDEZ PALAZÓN, *Aspectos socioeconómicos de la explotación del esparto en España*, «Revista de Geografía» (Barcelona 1974), vol. VIII, núms. 1-2, ps. 203-212.

permanència de les estructures i, per damunt de tot, la importància de la gestió política i econòmica de les *élites*, més efectives que les d'Andalusia i de València, malgrat llur poder aparent menor.

Per tot això, la connexió de la història agrària amb els aspectes restants de la vida econòmica i social és molt necessària, si hom vol explicar la primera d'una manera coherent. Sobretot en el cas de Múrcia, per a la qual l'agricultura comportà una activitat fonamental fins en una època ben recent. Només si en cerquem els punts d'articulació amb les activitats restants, amb les mentalitats i amb la gestió de la vida comuna, el model murcià adquirirà veritable sentit.